

Çok Katmanlı Bir Yerleşimin Günümüzdeki İzleri: Bursa Hisar Bölgesi

Current Traces of a Multi-Layered Settlement: Bursa Hisar Region

Feyza DURMUŞLAR¹, Eti AKYÜZ LEVİ²

¹Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir

²Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İzmir

ORCID:

F.D. : 0000-0003-3528-4835

E.A.L: 0000-0003-3113-686X

Corresponding Author:

Feyza DURMUŞLAR

Email:

feyzadurmuslar@gmail.com

Citation: Durmuşlar, F. ve Akyüz Levi, E. (2024). Çok katmanlı bir yerleşimin günümüzdeki izleri: Bursa Hisar Bölgesi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 14 (4), 481-504.

Submitted: 22.08.2024

Accepted: 05.10.2024

Özet

Çok katmanlı tarihi yerleşimler, eski dönemlerden günümüze dek yerleşim yeri olma özelliğini sürdüren alanlardır. Anadolu kentlerinin birçoğunda çok katmanlılık görülmekle birlikte farklı katmanların bir aradığı günümüz kentlerinin bazılarında korunamamıştır. Bursa Hisar Bölgesi, günümüzde kent merkezinde kalmasına ve çağdaş yapılaşmaların oldukça yoğun olduğu bir yerde bulunmasına karşın, farklı katmanlar hem yapı hem de alan ölçeğinde gözlemlenebilmektedir. Bölge Bithynia İmparatorluğu'ndan başlayarak, Osmanlı Dönemi'ne dek farklı kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Çalışmada, kentteki tabakalaşmaların izleri takip edilerek dönem haritaları hazırlanmıştır. Araştırmada tarihsel yöntem kullanılmış; bu bağlamda alan çalışmaları, literatür taraması, arşiv araştırması gibi araçlardan yararlanılmıştır. Katmanların bulunmasına yönelik kazılar ve bilimsel çalışmalar, yerel yönetim ve diğer kurumlarca aktif olarak sürdürmektedir. Araştırmanın katmanların dönemsel olarak haritalanması açısından özgün bir nitelik yansıtması yanı sıra gelecekteki kazı çalışmaları ve bilimsel çalışmalara alan ölçeğinde altlık oluşturması da hedeflenmektedir. Alandaki tarihi yapıların ve izlerin konumları ile dağılımları belirlenerek bundan sonraki çalışmaları yönlendirecek veriler ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Çok Katmanlı Yerleşimler, Koruma, Katmanlaşma, Bursa, Hisar

Abstract

Multi-layered historical settlements are places that continue to be settlements from times to present. Although the stratification is in many of the Anatolian cities, the coexistence of different layers could not be preserved in some of today's cities. Bursa Hisar Region is located in the city center. In addition, modern urbanization has been developed in the region with many contemporary buildings. Even though this new building stock, different layers can be observed both in the building and in area scale. The region is home to different cultures from the Bithynia Empire to the Ottoman Period. In this study, period maps were prepared by following the traces of stratification in the city. The historical method was used in the research; in this context, tools such as field studies, literature review, archive research were used. Excavations and scientific studies to find the layers of the region are actively carried out by the local government and other institutions. It is aimed that the research will not only reflect a unique in terms of periodic mapping of the stratifications according to periods, but also form a field-scale base map for future excavations and scientific studies. The locations and distributions of historical buildings and traces in the area were determined, and data that would guide future studies were presented.

Keywords: Multi-layered settlements, Conservation, Stratification, Bursa, Hisar

1. GİRİŞ

Çok katmanlı tarihi yerleşimler, eski dönemlerden itibaren sürekli yerleşim yeri olan, günümüzde de bu özelliğini sürdüren, farklı katmanları ve onların arasındaki çok boyutlu dinamik ilişkileri içinde barındıran alanlar olarak tanımlanmıştır. Tarihsel süreklilikte farklı zaman aralıklarının, kentin tarihsel, kültürel ve fiziksel tabakalarında kendine özgü fiziksel ve kültürel yansımaları bulunmaktadır (Bilgin Altınöz, 2002, s. 1-2).

Bu izlerin bir kısmı yaşamın içine dahil edilmiş ve farklı dönemlerde yeniden işlevlendirilerek çok katmanlı yapılar olarak süreklilik sağlamıştır. Bazı yapılarda, bir önceki dönemin izleri tümüyle silinmiş ancak fiziksel varlığını korumuş; bazı yapılar ise somut olarak hiç korunamamış olup belgeler ile varlığı saptanabilmiştir. Bazı katmanlara ulaşım ise, arkeolojik kazılar ile sağlanabilmektedir. Bu tip çok katmanlı yerleşimlerin kent içinde olması ve üstündeki katmanın da genellikle kültürel miras değeri içermesi sebebiyle o katmanın tek başına ele alınması olanaklı değildir. Anadolu'nun büyük bir kısmı ve Doğu Avrupa'nın bazı yerleşimlerinde yıllarca süren medeniyetlerin izleri, farklı katmanlar olarak kendini göstermektedir. Bu çalışma kapsamında hedeflenen, çok katmanlı bir yerleşim yeri olan Bursa Hisar Bölgesi'nin katmanlarının incelenerek, günümüzdeki izlerini ve yerleşimde yarattığı mekânsal özellikleri analiz etmektir. Yerleşim kentin çekirdeğinde, yoğun yapılaşma altında kalmış olsa da farklı katmanları günümüze farklı şekillerde ulaştırmıştır. Ayrıca bölgede belediyeler, yerel yönetimler ve üniversite tarafından yapılan çalışmalar da katmanların bilgilerinin sürekli güncellenmesine olanak sağlamıştır.

Çalışmanın yönteminde alanın tanımlanmasına ilişkin çalışmalar için öncelikle alanın tarihçesi ve alandaki katmanlara yönelik bilgi toplanması sağlanmıştır. UNESCO Bursa Alan Başkanlığı, Bursa Müze Müdürlüğü, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa Osmangazi Belediyesi, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Bursa Osmangazi Belediyesi ile iş birliği içinde çalışmakta olan CM Mimarlık gibi kurum ve kuruluşlardan bölge hakkında var olan arşiv verileri toplanmıştır. Bunlara ek olarak literatür taraması arkeolojik kazı sonuçları, tescil çalışmaları, seyahatnameler ve gezginlerin notları, gravürler incelenerek bölgenin özgün tarihçesinin yazılması gerçekleştirilmiş ve katmanları incelenmiştir. Yerleşimde izleri olan dönemlerin haritaları oluşturulmuştur. Haritalar hazırlanırken günümüzdeki alanın özgün tarihçesinin yazımında öncelikle saha çalışması yapılmış, sonra literatür taraması, arkeolojik kazı sonuçları, tescil çalışmaları, seyahatnameler ve gezginlerin notları, gravürler incelenmiştir.

Bu izlerin bir kısmı yaşamın içine dahil edilmiş ve farklı dönemlerde yeniden işlevlendirilerek çok katmanlı yapılar olarak süreklilik sağlamıştır. Bazı yapılarda, bir önceki dönemin izleri tümüyle silinmiş ancak fiziksel varlığını korumuş; bazı yapılar ise somut olarak hiç korunamamış olup belgeler ile varlığı saptanabilmiştir. Bazı katmanlara ulaşım ise, arkeolojik kazılar ile sağlanabilmektedir. Bu tip çok katmanlı yerleşimlerin kent içinde olması ve üstündeki katmanın da genellikle kültürel miras değeri içermesi sebebiyle o katmanın tek başına ele alınması olanaklı değildir. Anadolu'nun büyük bir kısmı ve Doğu Avrupa'nın bazı yerleşimlerinde yıllarca süren medeniyetlerin izleri, farklı katmanlar olarak kendini göstermektedir. Bu çalışma kapsamında hedeflenen, çok katmanlı bir yerleşim yeri olan Bursa Hisar Bölgesi'nin katmanlarının incelenerek, günümüzdeki izlerini ve yerleşimde yarattığı mekânsal özellikleri analiz etmektir. Yerleşim kentin çekirdeğinde, yoğun yapılaşma altında kalmış olsa da farklı katmanları günümüze farklı şekillerde ulaştırmıştır. Ayrıca bölgede belediyeler, yerel yönetimler ve üniversite tarafından yapılan çalışmalar da katmanların bilgilerinin sürekli güncellenmesine olanak sağlamıştır.

Çalışmanın yönteminde alanın tanımlanmasına ilişkin çalışmalar için öncelikle alanın tarihçesi ve alandaki katmanlara yönelik bilgi toplanması sağlanmıştır. UNESCO Bursa Alan Başkanlığı, Bursa Müze Müdürlüğü, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü,

Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa Osmangazi Belediyesi, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Bursa Osmangazi Belediyesi ile iş birliği içinde çalışmakta olan CM Mimarlık gibi kurum ve kuruluşlardan bölge hakkında var olan arşiv verileri toplanmıştır. Bunlara ek olarak literatür taraması arkeolojik kazı sonuçları, tescil çalışmaları, seyahatnameler ve gezginlerin notları, gravürler incelenerek bölgenin özgün tarihçesinin yazılması gerçekleştirilmiş ve katmanları incelenmiştir. Yerleşmede izleri olan dönemlerin haritaları oluşturulmuştur. Haritalar hazırlanırken günümüzdeki alanın özgün tarihçesinin yazımında öncelikle saha çalışması yapılmış, sonra literatür taraması, arkeolojik kazı sonuçları, tescil çalışmaları, seyahatnameler ve gezginlerin notları, gravürler incelenmiştir.

2. ALANIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Bursa ovası, Uludağ'ın kuzeybatı eteği arasında doğu batı aksında uzanmaktadır. Çalışma alanı olarak seçilen Hisar Bölgesi tam olarak Bursa ovasına tepeden bakan yamaçlarla çevrili düzlükte konumlanmıştır. Bursa Kalesi ve Hisar Bölgesi'nin sınır hattı alanın coğrafik özelliklerine bağlı olarak oluşmuştur. Yamaçların hemen doğusunda başlayan şehrin ticari merkezi olan eski çarşı, resmi daireler, hanlar bölgesi kentin çekirdeğidir. Güney sınırı Uludağ etekleri ile birleşim noktasındadır ve en zayıf hattı oluşturduğu için çift sıra surlar ile desteklenmiştir. Bursa'nın günümüz kent merkezindeki ilk yerleşimini oluşturan bu alan, jeomorfolojik yapısı ve su kaynaklarının bulunması ile bölgenin antik dönemden beri yerleşik bir düzene gelmesine olanak sağlamıştır.

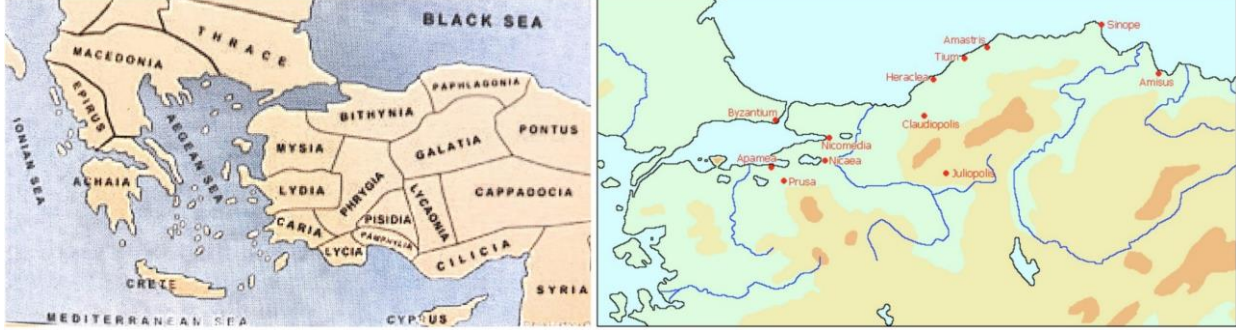

Şekil 1. Hisar ve Çevresi (Bursa Araştırmaları Merkezi, 2015)

3. ALANIN TARİHİ

Köklü bir tarihe sahip olan Bursa birçok medeniyete ev sahipliği yapmış; pek çok uygarlığın mekânsal ve mimari özelliklerini günümüze taşımıştır. Hisar Bölgesi, Bithynia, Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere beş farklı idare altında varlığını sürdürmüştür. Prusa kentinin, Antik Çağ ve Roma İmparatorluğu döneminde Marmara Denizi'ni çevreleyen Bithynia bölgesinde olduğu bilinmektedir. Strabon, Geographika adlı eserinde Mysia Olympos'u eteklerinde bulunan Prusa kentinin M.Ö. 6. yüzyılda Prusias tarafından kurulduğundan söz eder. Bithynia'nın güneyinde Olympos dolaylarında Mysia Phrygia'sı bulunur (Strabon, 2000, s. 56). Mysia Olympos'u denilen dağın etrafında Mysia'lılar ve Phrygia'lılar vardır ve sınırlar birbiri içerisine girmiştir. Mysia'lılar Olympos Dağları'nın dolaylarında yaşamışlar ve Trakya'dan gelen Phrygia'lılar Troia ve dolaylarını çevirerek burayı ele geçirmişlerdir (Strabon, 2000, s. 61). Şekil 2'deki haritalar ışığında günümüz kent sınırının Bithynia'nın güneyinde ve Phrygia ile ilişkili olduğu yorumu yapılabilir. İncalcık ise (1992, s. 445), kentin M.Ö. 2. yüzyılda Kartacalı Hannibal

tarafından kurulduğunu söylemekle birlikte, Bithynia Kralları tarafından günümüzdeki Hisar Bölgesi'nde daha eski bir yerleşim olabileceğini de belirtmektedir. Bazı kaynaklar kentin ismini kurucusu Prusias'tan aldığını savunur. Hatta antik dönemdeki diğer Prusa isimli şehirlerden ayırt edilmesi için "Prusa ad Olympum" adıyla anılmıştır. Umar ise (1993, s. 679), Prusias isminin kent anlamını taşımadığını, Bitinlerce Hisar anlamına gelen Pura/Pria ile yerleşim anlamındaki assa/issa sözcüklerinin bir araya gelmesi ile Prousius şeklini aldığını söylemektedir.

Şekil 2. Roma Dönemi Küçük Asya ve Bithynia Sınırları (sol), Plinius'a göre Bithynia Kentleri (Yenal, 2011)

Evliya Çelebi (2003, s.5), Seyahatnamesi'nde tarih yazıcılarının yazdığı kaynakları incelediğini, ancak Bursa'nın kuruluşu ile ilgili bilgi bulamadığını belirtmiştir. Süleymanname'de, Süleyman (M.Ö. 10. yy) tarafından Bursa'ya bakılarak, bir şehir olmasını istediği, eskiden bir kale ve şehir olduğu ancak tufanla zarar gördüğü, tufan sonrasında ise Süleyman tarafından imar edildiği belirtilmektedir. Ancak öncesinde Kale'nin (şu anki Hisar bölgesini) kimin tarafından yapıldığının bilinmediği ifade edilmiştir. Kale yönetimi İzmir Kraliçesi Kaydefa'nın eline geçmiş bu dönemde onarılan duvarlara tarih yazılmıştır (Evliya Çelebi, 2003, s. 8). Kent, Bithynia Krallığı'nın en güney noktasındadır. Aynı zamanda Prusias döneminde Nikaia (İznik), Kios (Gemlik), Apamea (Mudanya), Nikomedia (İzmit), Halkidonya (Kadıköy) ve Herakleia (Ereğli) gibi kentlere göre kültürel merkez konumundadır. Bu nedenle Olympos (Uludağ) üzerinden gelebilecek saldırıları önlemek için önemli bir noktadır. M.S. 3. yüzyılda, Got saldırılarında kent tehdit altına girmiş, sur duvarları zarar görmüş ve yeniden inşa edilmiştir (Şahin, 2021, s. 40-75). İlkçağ kalıntısı çok olmamakla birlikte, bu döneme ait kalıntılar Tophane Bölgesi'nde görülmektedir.

Kent Bithynia döneminde bağımsız bir devlet iken, Roma Dönemi'nde Prusa ismi ile Bithynia et Pontus eyaletine bağlıdır (Yenal, 2011, s. 37). Orta Çağ Dönemi'nde Romalıların sonrasında Bizanslıların yönetimine geçmiştir. Bu dönemde kent, bir castrum (kale-kent) olma özelliği taşımaktadır (Kaplınoğlu, 2003, s. 15). Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş olan İç Kale ve Bizans Tekfur Sarayı ile, yerleşim yönetim merkezi durumuna gelmiştir. Saint Elias Manastırı bu dönemde baş kilise olarak yapılmıştır (Yenal, 2011, s. 45).

955 yılında 23 yıllık kısa bir süre ile İran Sasani Hükümdarı kenti ele geçirmiş; ancak şehir Bizans İmparatoru tarafından geri alınmıştır. Bu döneme ait eserler bilinmemektedir (Kaplınoğlu, 1994). 1071 Malazgirt Zaferi sonrası, bölgeye Türkler gelmiştir. Günümüzde Bursa il sınırında bulunan İznik, Selçuklu Devleti'nin başkentidir (Baykal, 1993, s. 14). Osman Gazi Dönemi'nde kentte fetih çalışmaları başlamıştır. Osman Gazi Bursa Hisarı'nın savaşa alnamayacağını ve bunun sabır işi olduğunu söyleyerek buranın fethi için bazı tedbirler almıştır. Osman Gazi oğlu Orhan Gazi'yi Bursa'ya göndererek, Kaplıca tarafına, Hisar'ın karşısına ve dağ tarafına birer hisar yaptırmıştır. Kardeşinin oğlu olan Timur Bey ve Balabancık isimli askeri bu hisarlara yerleştirmiştir (Aşık Paşazade, 2003, s. 77). Evliya Çelebi (2003, s. 8) ise, Osman Gazi'nin kenti üç kez kuşatıp alamadığından Şehzade Orhan Çelebi ile Şeyh Hacı Bektaş-ı Veli'yi 80.000 İslam askeri ile Bursa'ya gönderip kuşattığından söz etmiştir. Orhan Bey bunu, Timur Bey ve Balabancık Bey

dört taraftan kaleyi kuşattılar; ancak Osman Gazi zaferi göremedi, şeklinde anlatır. Aşıkpaşazade Bursa Hisarı Kafirleri'nin açlıktan sıkıntı içinde olduğunu ve hisarı teslim etmek için bahane aradıklarını ancak yalnızca padişaha teslim etme niyetlerinin olduğunu belirtir. Hisar Tekfuru, bölgede yaşayan kimsenin zarar görmemesi karşılığında Orhan Gazi'ye Hisarın verileceğine ilişkin haber yolladığını, dolayısıyla Orhan Gazi'nin savaşmadan ve kan dökülmeden kolayca Bursa'yı aldığını ve Hisar'ın bahçelik bir yer olduğunu yazar.

1326 yılında kent Osmanlı yönetimine geçmiştir. İnalçık (2019, s. 446) Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Dönemi'ni, tüm beyliklerin tek bir sultanlığa dönüştüğü dönem olarak tanımlar. Orhan Gazi ilk gümüş parasını Bursa'da bastırmıştır. 1340'ta ise bir Pazar, Bedesten ve Kapalıçarşı yapılarak Bursa'da ticari merkez oluşturulmuştur. Para basılması ve kuruluş dönemindeki yeni yapılaşmalar imparatorluğun doğuşunu temsil etmesi nedeniyle oldukça önemlidir. Çağaptay (2011, s. 179), Hisar bölgesini Osmanlı'nın fethi ile ilk Osmanlı başkenti olmasından önce şu şekilde tanımlar: Bizans'ın Prousa şehri ve surlarla çevrili bir kaleden ibarettir. Kale'nin içinde yine surlarla çevrili olan iç kalede, bir saray, dini ve sosyal işlevli binalar, yaşama alanları içerdiğinden söz eder. Bu dönüşümlere ek olarak diğer sosyal işlevli yapılar ise, kümbet, mescit ve medreselere dönüştürülmüştür. Bizans'tan alınan yerleşim Hisar Bölgesi'dir ve yapılan işlev değişiklikleri ile (mescitler, camiler, imaretler kurulması gibi) bölge Türk-İslam yerleşimi durumuna getirilmiştir (Yenal, 2011, s. 120). Osmanlı padişahları bir yandan Bizans geçmişini yeniden kullanarak eski binaları canlı tutmayı başarmışlardır. Böylece, Bursa'ya özgü kentsel ve görsel bir dil oluşmuş; Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Osmanlılaştırılmasının ilk temelleri atılmıştır (Çağaptay, 2011, s. 190).

Evliya Çelebi (2003, s. 8) Sultan Orhan Cami'nin varlığından Orhan Gazi'nin burada gömülü olduğundan söz eder. Aynı bilgiye Aşık Paşazade (2003, s. 354) ve İbn Battuta (2004, s. 457) kaynaklarından da ulaşılmaktadır. Aşık Paşazade şöyle anlatır: "Oğul Orhan! Ben öldüğüm zaman beni Bursa'daki o Gümüşlü kubbe altına koyacaksın". İbn Battuta (2004, s. 457) ise, eski Hristiyan kilisesinin Orhan Bey'in kabri olduğunu söyler. Bursa'yı, güzel ve geniş caddeleri, çarşıları ile muazzam bir şehir olarak tanımlar. Şehir bahçeler ve gür çaylarla çevrili olup, içinde büyük bir göle dökülen ve sıcak akan membaa vardır. Hastalar uzaklardan gelip burada şifa bulurlar.

I. Murat Dönemi'nde kent mimarlık ve sanat anlamında önemli duruma gelmiştir. Yıldırım Bayezid Dönemi'nde Ulu Cami yapılmış ve günümüzde Yıldırım semtine kadar uzanan kısmın tümü bu dönemde değişmiştir. Yıldırım Külliyesi'ni yaptırmış, cami, medrese, darüşşifa, hamam ve türbe inşa ettirmiştir. Bu dönemde Yıldırım Bayezid'in kızı olan Hundi Hatun da imar çalışmalarına katkıda bulunmuş ve Emir Sultan Cami, türbe, imaret ve hamamını yaptırmıştır (Tatar Timur, 2019, s. 12). 1397 yılında Bursa'ya gelen Alman seyyah Johann Schiltberger, kentin (Wursa) gelişen ipek üretimi ile bu alanda önemli bir rolü olduğunu söyler. Buradan kentte 14. yüzyılın sonlarında ipek üretimi olduğu öğrenilmektedir.

Şekil 3. Bursa Ulu Cami (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2020)

Lowry (2003, s. 73), 1402 yılında Timur'un günümüzdeki Hisar Bölgesi'nde bulunan Prusa kentine saldırdığından ve bunun Ankara Savaşı için önemli bir bozgun olduğundan söz eder. 1413'te ise Bayezid'in ölümünden sonra, Hisar Mehmed Karamanoğlu tarafından bir ay boyunca kuşatılarak harap edilmiştir. 1402 ve 1413 yılları arasındaki büyük hasarlar sonrası, I. Mehmet (1414-1420) ve II. Murat (1420-1451) kenti yeniden inşa ettirmişlerdir. Bayezid'in oğlu Çelebi Mehmet egemenliğini Bursa'da kurarak Rumeli ve Edirne'yi denetim altına almaya çabalar. Mehmet'in oğlu II. Murad yine Bursa başkentinde tahta çıkmıştır (İnalçık, 2019, s. 447). II. Murad Dönemi'nde Bursa önemli ölçüde büyüme gösterir. 14. yüzyıl sonunda Bursa, Osmanlı Devleti'nin politik ve ticari merkezi konumundadır. Konumu nedeniyle Anadolu'nun doğu-batı aksında ambar görevi üstlenmiştir. Balat, Efes ve Foça gibi ticaret merkezleri de 14. yüzyıl sonlarında Bursa'ya bağlanmıştır. 15. yüzyılda ekonomi ve kültür bakımından Bursa en önemli kentlerden birisidir. Doğu Akdeniz ticaretinde önemli nokta olan Konstantiniye ve Galata'da yaşayan Venedik, Ceneviz ve Floransa tüccarları ihracat ve ithalat için Bursa pazarını kullanıyorlardı. Fâtihten Sultan Mehmet, Floransalı tüccarların Bursa'da gittikçe etkin olduğunu belirtir. Lorenzo de Medici, Osmanlı pazarının Medicilerin ticareti için önemli bir kaynak olduğundan söz eder (İnalçık, 2019). 1432 yılında ise, Bertrandon de la Broquiere Bursa'yı önemli bir ticari merkez olarak tanımlar ve "Büyük Türk'lere ait en iyi şehir" tanımlamasını kullanır. Kentte birçok tüccarla tanıştığından ve kendisine çok misafirperver davranıldığından ve gezdirildiğinden söz etmektedir. İpek ürünleri yanı sıra, pamuklu malzemelerin, beyaz sabunun ticaretinden bahseder. Kervanlardan gelen baharatların buradaki ticari merkez aracılığı ile Pera'ya satıldığı görülmüştür. Bölgede birçok Floransalı ve Cenevizli tüccar bulunmaktadır. Gayrimüslim kadın ve erkekler bu ticari merkezde köle olarak satılmaktadır (Lowry, 2003, s. 7).

Bertrandon de la Broquiere, şehrin çok güzel bir iç kalesi, Hükümdar Sarayı ve birçok evden oluştuğunu belirterek orta yükseklikte bir konumda kurulduğunu ifade eder. İstanbul Osmanlı başkenti olduktan sonra bile Bursa, İmparatorluğun başlıca ticaret merkezlerinden biri olarak kimliğini sürdürür. Bursa ticaretinde ipek dışında, misk, ravent, Çin porseleni, Avrupa yünüleri, değerli Bursa işlemeli kumaş ve kadifeleri, baharatlar da bulunmaktadır. 15. ve 16.

yüzyıllarda Rusya ile ticari ilişkiler kurmaya başlanması ile kürk ve tilki derileri de pazara katılmış, hatta II. Bayezid Dönemi'nde Papa'ya kürk ve ipekli kumaşlar gönderilmiştir. Osmanlıların geleneğinde olduğu üzere başkentler nüfus çoğaltılarak ve ticaret merkezleri durumuna getirilerek, gelişmeleri için altyapı sağlanarak büyük kentlere dönüştürülmüştür. Kentlerin ticari gelişimi ve kamu hizmeti görmesi amacıyla vakıfların desteklediği imâretlerin yapılmasıyla kentte gelişim hızlanmıştır. Diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Bursa kenti kurulurken de bu yaklaşım benimsenerek imâretler; cami, medrese, misafirhane, su yolları, yol, köprü, hayrat ve bakımları için gelir getiren han, çarşı, kervansaray, hamam, değirmen, boyahane, mezbaha ya da aşevi gibi kurumlar ile oluşturulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı'nda kentteki önemli kırılmalar, 1326 Bursa'nın fethi, 1327 ilk Osmanlı gümüş parasının kentte basılması, 1413 Karamanlılar'ın Bursa'yı kuşatması ve yağmalaması şeklindedir (İnalçık, 2019, s. 447).

Şekil 4. Hisar Bölgesi, Dış Kale ve İç Kale Surları (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2020)

II. Murad Dönemi'nde ise kentte büyüme devam etmiştir. Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa, Umur Bey gibi devlet yöneticileri ve vakıflar ile, yeni bölgeler ve mahalleler oluşturulmuştur (İnalçık, 1992). Hacı İvaz Paşa yönetiminde yapılan bazı yapılar: Yeşil Külliyesi, İvaz Paşa Cami, Hanı, Çarşısı, Medresesi, Hanlar Bölgesi'nde bulunan Geyve Hanı ve Tavuk Pazarı Hanı'dır. Fatih Sultan Mehmet'in tahta geçmesi ile Osmanlı'nın erken dönemi sona ermiş ve İstanbul'u merkez yapmak için çalışmıştır. Fatih'in İstanbul'a gitmesi ile kent, ticari ve gelişmiş bir kent olmasına ek olarak askeri merkez olma özelliği de kazanmıştır. Bu dönemde Sultan Cem Bursa'yı merkez olarak kullanarak kısa bir dönem saltanat sürmüştür (Seyhan, 1992, s. 450-451). Bu dönemden sonra Arnavutlar'ın şehre göçü ve 16. yüzyıldan itibaren başlayan isyanlarla kent zarar görmüştür. Lâmi'i Çelebi ise 16. yüzyılda, Hisar bölgesini ve sur duvarlarını Kaf Dağı ile özdeşleştirir, Sultan Sarayı'nın varlığından göz nuru diye söz eder. Sarayın sultandan ayrı kaldığı için harap durumda olduğunu dillendirir (Uçak, 2018, s. 319-333).

1675 yılında Arkeolog Jakob Spon, George Wheler ve Doktor John Covell ile Bursa seyahatinde, Spon Bursa'yı yalnızca büyük bir ticaret merkezi değil aynı zamanda Halep ve Suriye'den, Konstantinopolis'e giden büyük ipek ticareti sağlayan kervanların da olduğu güzel bir kent olarak tanımlar. Wheler ise, Bursa'nın coğrafi özelliklerinden etkilenmiş ve kentte yaşayan kültürel çeşitliliğe vurgu yapmıştır (Lowry, 2003, s. 51). Kentin 17. yüzyıl tarihi coğrafyası hakkında Wheler'in "Prousa ad Olympum Mysia, akla gelebilecek en hoş virajlar; dut ve ceviz ağaçlarının gölgelediği geniş bir ova"dır" açıklamasından bilgi edinilebilmektedir. Yine kültürel çeşitliliği anlatırken, gayrimüslimlerin ticarete de katkıda bulunduğundan söz etmiştir: "Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlardan oluşan büyük bir nüfus. Dolayısıyla Osmanlı gayrimüslim sakinlerinin çeşitliliğini biliyoruz, ayrıca tekstil endüstrisinde de rolleri var". Covell (17. yy) ise,

alanı tanımlarken yarım daire içinde tüm ovayı batıdan kuzeye ve doğuya doğru görüyoruz der, aynı şekilde onu çevreleyen tüm tepelerin ovadan görülmekte olduğundan söz eder. Ovadan gözükten tepeler ile bahsedilen yer günümüz Hisar Bölgesi'ne denk gelmektedir. Bölgenin ağaçlarla çevrili olduğunu ve peyzaj çeşitliliğinin etkileyciliğini ifade eder (Lowry, 2003, s. 52).

Evliya Çelebi (2003: 34), Nilüfer Nehri'nin Keşiş Dağı'ndan (günümüzde Uludağ olarak bilinmekte) gelip ovanın içinden akarak verimli toprakları, ağaçlık yerleri suladığını belirtir. Hisar için dört tarafının hamam kubbesi kadar büyük taşlardan oluşan temelleri olduğunu ifade eder. Kale'nin Keşiş Dağı'nın eteğinde bulunduğu, lodos ile doğudan gelen rüzgârdan etkilendiği için bütün evlerin, kuzey yönüne baktığından söz eder. Hisar'ı tanımlarken, bütün caddelerin büyük taşlar ile yapılmış tertemiz kaldırım döşemelerini ve eski tarzdaki evleri anlatır. Kafirden kalan evler taş ve tuğla ile yapılmış kargir süslü yapılardır ve al kiremit çatılarla örtülüdür, evlerin özgün ocakları vardır, altıgen ve yuvarlak duman bacalarına sahiptir. Kale içinde servi ve ceviz ağaçları ile üzüm asmaları vardır. 1332 yılında İbn Battuta (2004)'nın yaptığı betimleme ile benzer tanımlamalar yaptığı dikkat çekmektedir.

Evliya Çelebi (2003, s. 10), eski derli toplu küçük bir sarayın varlığından söz eder. Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar padişahların burada kaldığı Edirne fethedilince Edirne Sarayı'na geçildiği ifade edilir. Anlatımda yukarıda da geçen ve dönüştürülmüş olan Bey Sarayı'na işaret etmektedir. Bursa Sarayı'nın hala kullanılmadığından ancak içinde yapı ustaları ve bostancılarının varlığından söz eder (Uçak, 2018, s. 333). Arnavutlar'ın şehre göçü ile 16. yüzyıldan başlayarak isyanlarla kent zarar görse de şehir Osmanlı'nın büyük merkezlerinden biri olmayı sürdürmüştür. Evliya Çelebi (2003, s. 14) 17. yüzyılda iç kalede iki bin ev ve yüksek sarayların varlığını belirtir. Bu evler bağ bahçelere sahip olmayıp dar evler şeklinde tanımlanmıştır. Bu dönemde, şehirde toplamda yedi mahalle, yedi mihrap ve bir hamamın, şehirde ise 176 Müslüman, yedi Ermeni ve dokuz Rum, altı Yahudi mahallesinin varlığından söz eder. İç Kale, Osman Gazi, Orhan Gazi türbeleri ile Hisar Meydanı bu merkezin batısında konumlanmaktadır.

Tournefort 1701 tarihli seyahatinde (2005, s. 358) ise, uzaktan kenti bitkiler ve kestane ağaçları ile taşlardan taşan sularla dolu olarak tanımlarken yaklaştıkça, tarlalar ve dut ağaçları ile kaplı bir Prusa kentinden söz eder. Bedesteni, Paris'teki saraylar gibi birçok depo ve mağazanın bulunduğu, iyi inşa edilmiş harika bir yapı olarak tanımlar. İpek endüstrisinin 18. yüzyıldan önce İran'dan ithal edilip işlendiği bilgisi varken, Tournefort (2005, s. 358) metinlerinde ipek üretimi ve ihracat kalemi durumuna geldiğini belirtir. Bu bağlamda 18. yüzyıl üretim açısından önemli bir dönemdir.

1702 yılında kenti ziyaret eden Paul Lucas ise, ipekten söz ederken tasarımının güzelliği ve farklılığından dolayı Fransa'ya özel parçalar götürdüğünü aktarır. Kenti bol miktarda su sağlayan birçok han ve küçük camiden oluşur şeklinde tanımlar. 1779 yılında İtalyan Domenico Sestini, dut ağaçlarının kuzeyde ovayı kapladığını, yerel Ermeni tüccarların ipek üretiminde önemli rol oynadığını ve dış ticaretin Fransa, Hollanda, İngiltere gibi kentlere dağıldığını, üretimin Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi kesimden oluşan yerli grup tarafından yapıldığını belirtir. William George, 1801-1802 yılları arasındaki iki yangında kentin yarısının yandığını ifade eder. Joseph von Hammer, 1804'te ise kentin üçte ikisinin yandığını, Hisar'ın tepe noktasından kentin kül olduğunu görebileceğini, evlerin yeni çatılarının, minarelerin çatılarının yandığını söyler. Emir Sultan yerleşimi de bu yangında harap olmuştur (Lowry, 2003, s. 91-93). Buradan 1801 yılı sonrasında yeni inşaatlar olduğunun görüldüğü sonucu çıkarılabilir. 1855 yılındaki depremde de kent oldukça fazla zarar görmüştür. Hamlin (1855) Ooloo Djami'nin (Ulu Cami) 24 kubbesinin yıkıldığını, tüm minarelerin başsız kaldığını ve pazarın yıkıldığını söyler (Lowry, 2003, s. 76).

Kentte önemli yıkımlara neden olan depremler 1509, 1668, 1705, 1719, 1754, 1855, 1878 ve 1885 tarihlidir. 1855 depremi sonrası, Ahmet Vefik Paşa, kent üzerindeki yıkımın üstesinden gelmiştir (Lowry, 2003, s. 75-80).

Çağaptay (2011, s. 179) ise, Hisar'la ilgili olarak 1855 yılında gerçekleşen depremin, Roma, Bizans ve Erken Osmanlı Dönemi yapılarının yıkılmasına neden olduğunu ve yeni yapıların inşa edilmesi, kısmen ayakta olanların onarılması dolayısıyla çok az binanın özgün detaylarıyla korunduğunu belirtir. 18. ve 19. yüzyıllarda kentte çok fazla yenilik olmamakla birlikte, 1920'de Yunan işgaline uğramış ve Cumhuriyet Dönemi'nde Bursa ismiyle devam etmiştir (İnalçık, 1992). 1930'lardan sonra batıya doğru, 1950'lerden sonra ise aynı yönde hızlıca büyüyerek gelişme göstermiştir. Sanayi faaliyetleri yoğun olan kentte Sümerbank Merinos Fabrikası bulunmaktadır. Bu fabrikanın kuzeyinde işçi konutları kentin yerleşme alanını genişleterek apartmanlaşma sürecini başlatmıştır. 1940 yılında kentte ilk planlama Henry Prost tarafından yapılmıştır. Çekirge Bölgesi kaplıca ve turizm bölgesi olarak gelişmiştir. 1960'larda Luigi Piccinato tarafından yapılan planla Ankara-Bursa-Mudanya yolu gelişmiştir. 1975'te nazım plan hazırlanmıştır. Bursa'da tarihi ipekböcekçiliği önemini yitirmiş olsa da Merinos Fabrikası ile başlayan tekstil sanayi oldukça gelişmiştir. Sonrasında otomotiv, gıda, konfeksiyonculuk ve bıçakçılık kentin ekonomisine katkı sağlayan en önemli kaynaklar olmuştur. Türkiye'de kurulan ilk organize sanayi bölgesi Bursa'dadır (Seyhan, 1992, s. 450). Zengin kültürel mirası, kaplıca turizmi, Uludağ'da bulunan kış sporları, teleferik hattı ve farklı şehirlere bağlantı noktası olması sebebiyle Bursa, ekonomik durumu canlı ve önemli bir kent olma özelliğini korumuştur. Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu'nu temsil etmesi sebebiyle 2014 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne alınmıştır. Bursa'da, Osmanlıların ilk altı padişahı döneminde yapılmış olan 127 cami, 45 türbe, 34 medrese, 25 han, 37 hamam ve 14 imarethane bulunan, Hanlar Bölgesi'nin de dahil olduğu bölge miras listesindedir. Cumalıkızık Köyü ise, Osmanlıların Bursa'yı fethinden önce lojistik destek görevi görmek amacıyla kurulmuş olup; yalnızca tarihi dokusunu korumakla kalmamış aynı zamanda geleneksel yaşam biçimini günümüze kadar taşımıştır. İznik ise, aynı yılda UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'ne kabul edilmiştir (World Heritage Convention, 2024).

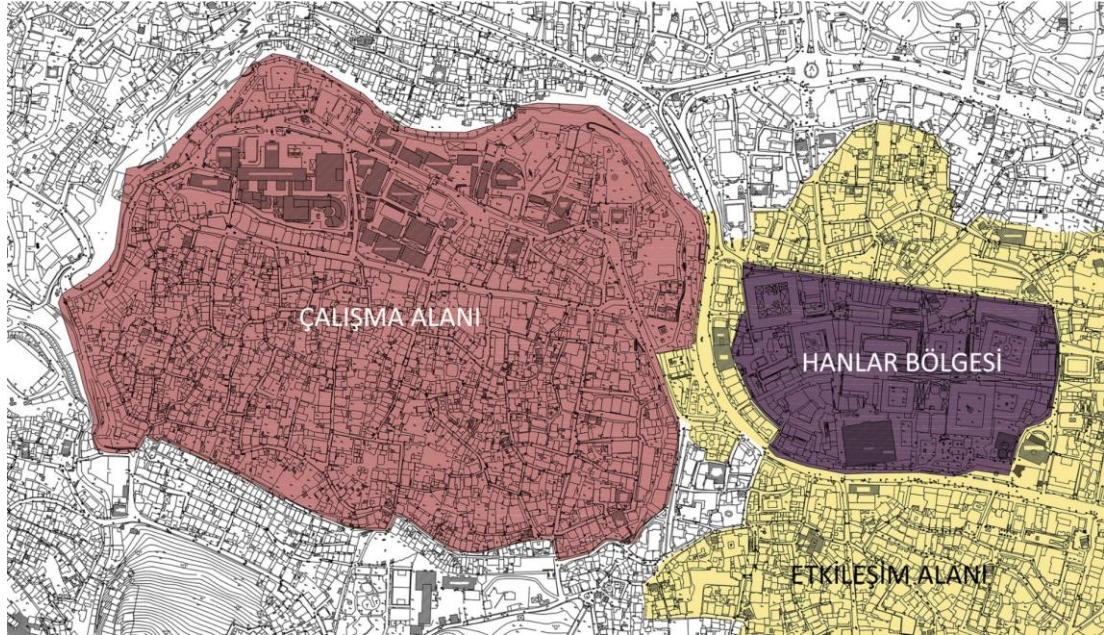
Şekil 6. Hisar Bölgesi'nin girişleri: Saltanat Kapısı, Tahtakale Kapı, Yer Kapı, Fetih Kapısı (Yazar Fotoğraf Arşivi)

Hisar yerleşimindeki eski döneme ait yapılar ise yangın ve depremlerde tahrip olmuş, bazılarının malzemeleri başka yapılarda kullanılmıştır. Yıllar içinde yapılan kazılarda, Roma Dönemi'ne ait heykeller, ostotek, bilezikler bulunmuştur. Bölgede ilk kazılar, Bithynia Sarayı olduğu tahmin edilen alanda, 1935 yılında yapılmıştır. Daha sonra aynı yerde 1986 ve 2000 yıllarında Bursa Müze Müdürlüğü tarafından kazılar yapılmıştır. Bu kazılarda, kapı boşlukları, koridorlar, beşik tonozlu mekânlar bulunmuştur. Son dönemdeki kazılar ise, daha önce açılan galerilerin üst bölümünde yapılmış ve kiremit plakalarla kaplı mekânlar ortaya çıkarılmıştır (Özkan ve Ünal, 2009, s. 5).

Şekil 7. Memleket Hastanesi Karşısındaki Park Alanında Yapılan Kazılar (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2020)

1949 yılında yapılan bir başka kazıda ise, bir evin temelinde Bizans Dönemi'ne ait bir taban mozaiği bulunmuştur. Bu mozaiğin bir kiliseye ait olabileceği öngörülmektedir. Osmanlı Dönemi'ne ait yapıların bir kısmı yıkılmış ve bazıları da özgünlüklerini kaybetmiştir. Bölgede birçok kazı ve buluntu bulunmaktadır (Özkan ve Ünal, 2009, s. 5). Çalışma alanı, UNESCO Dünya Miras Listesi'nde bulunan Hanlar Bölgesi'ne çok yakın olup Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından hazırlanan yönetim planında belirtilen etkileşim bölgesi ile de komşudur.

Şekil 8. Bursa Alan Yönetim Planı'ndan revize edilmiştir: Hanlar Bölgesi ve Etkileşim Alanı ile Komşu Olan Hisar Bölgesi

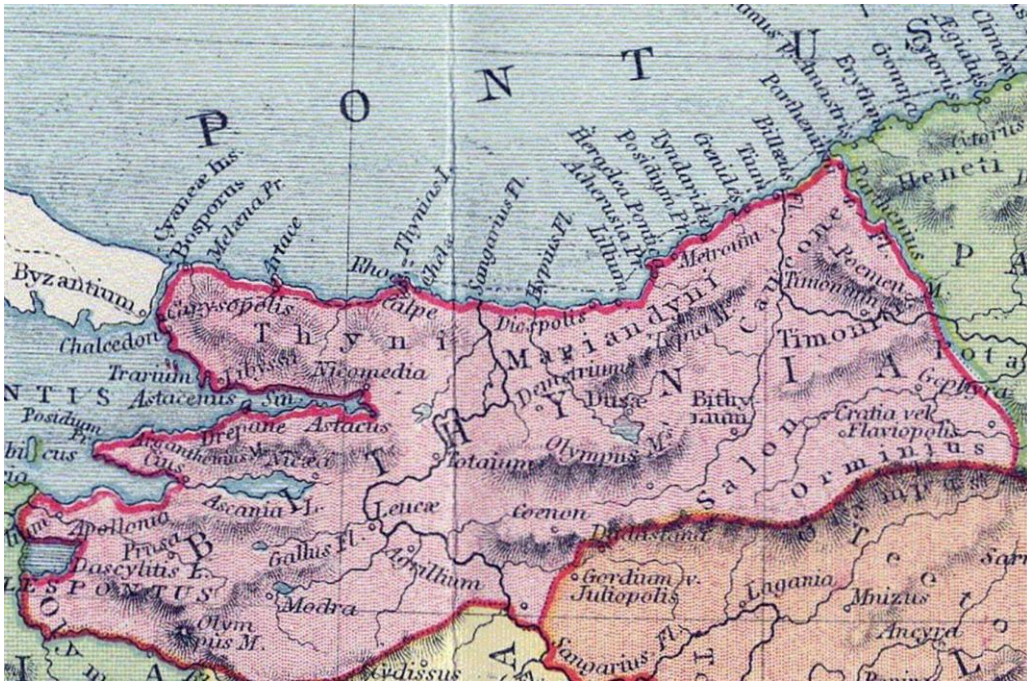
4. ALANIN KATMANLARININ VE GÜNÜMÜZDEKİ İZLERİNİN İNCELENMESİ

Yerleşimin katmanları dönemlere bölünerek alandaki yapılaşmalar ve katmanların günümüzdeki izleri incelenmektedir.

4.1. Bithynia Dönemi

Prusa, Bithynia Krallığı'nın en güneyindeki şehir olması nedeniyle, Hisar bölgesinin büyümekte olan bir krallığa en son eklenmiş bir yerleşim olduğunun göstergesidir (Şahin, 2021, s. 40). Bu nedenle hem yeni oluşması hem de konumu nedeniyle stratejik olarak korunma gereksinimi yüksek olan bir yerleşimdir. Kent Olympos (Uludağ) üzerinden ve Bergama Krallığı'ndan gelebilecek saldırılara açıktır; ancak aynı zamanda bir tampon bölge niteliği de göstermektedir.

Şekil 9. Bithynia Dönemi Prousası (Şahin, 2021)

Hannibal I. Prusias'a Prusa'nın güçlendirilmesi konusunda önerilerde bulunmuştur (Şahin, 2021, s. 42). Bu da kent surlarının Bithynia Dönemi'ne tarihlendiği düşüncesini güçlendirir. Etrafı yamaçlarla çevrili bir yerleşim olması kentin sur duvarlarının coğrafi koşullar doğrultusunda şekillendiğini gösterir. Güneyde çift kademe sur ile Uludağ eteklerinden gelecek saldırılara karşı güçlenmiştir. Texier sur duvarlarından söz etmiştir:

“Batı taraftaki duvarların aşağı bölümü eksiktir. Kalker taşlarla yapılmış ve taşlar biri enine, diğeri boyuna dizilmiştir” (Özkan ve Ünal, 2009, s. 10). Vasileios I. Kandes ise; “Akropolün sur duvarlarının temellerinde bugün bile görülebilen kyklop taşlardan” söz etmektedir (Şahin, 2021, s. 42). Şahin, Texier'in enine boyuna dizilen taş sırası şeklinde ifadesini Helenistik Dönemin isodom duvar örgü tekniğine benzetmiştir. Yine Kandes Helenistik Dönem kyklopik sur duvarlarından söz ederek bu duvarların Bithynia Dönemi'nde var olduğu bilgisini verir. Baykal, (1993) yerleşimi antik dönemde kent ovası denetleyen bir kale kent olarak kurulmuştur; I. Prusias döneminde sur hattı geliştirilmeye başlanmıştır ve kent statüsü kazanmıştır şeklinde tanımlar. Bu bilgiler ışığında sur duvarları Bithynia Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Şekil 10. Erken Dönem Sur Duvarları Buluntusu, Sur Duvarı Devşirme Malzemeler (Şahin, 2021)

Bölgede yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunan seramik kalıpları bir atölyenin varlığına işaret etmektedir. Yine aynı aks üzerinde bulunan sondaj kazılarında ortaya çıkan mezar buluntuları, dönemi ile ilgili tam bilgi vermemekle birlikte kentin sınırlarına ilişkin olası bir çıkarım yapmamızı sağlar. Seramik atölyeleri is ve duman nedeniyle kent merkezi dışındadır yine

peristilli kütüphane ve avlusunda eşyle oğluna ait bir mezardan bahsedilmiştir. Plinius, kentte var olan hamamın harap olduğuna ve imparatora yakışır bir hamamın gerekliliğine değinmiştir (Yenal, 2011, s. 45). Bu dönemde iki tapınağın varlığından söz edilir; biri İmparator Tiberius'a, diğeri ise Dion'un annesine adanmıştır. Dion, kent dışında bazı yapıların varlığından söz eder. Bunlar; Olympos Tapınağı, tiyatro, stadyum, hipodrom gibi kamusal yapılardır. Günümüzde Çekirge Bölgesi'ne denk gelen Kaplıca Bölgesi'nde ise Asklepios Tapınağı'nın bulunduğunu söylemektedir. Modern Roma kentleri kuzey-güney (cardo maximus) ve doğu-batı (decumanus maximus) akslarındaki ana caddeler ile dört bölüme ayrılır (Şahin, 2021, s. 46). Doğu-batı için önerilen aks Orta Pazar Caddesi olmakla beraber, Yenal (2011) Kavaklı/Yer Kapı Caddesi'ni; Şahin ise Oruç Bey Caddesi'ni önermektedir. Ancak Oruç Bey Caddesi'nin doğusunda da Roma Dönemi kalıntısı olması nedeniyle haritaya Yenal'ın önerisi işlenmiştir. Özüpak (2021, s. 83) ise, doğu-batı aksı için önerilen Orta Pazar Caddesi'nin Cumhuriyet Dönemi sonrasında açıldığını, eski haritalar incelendiğinde, cadde açılmadan önce doğu-batı yönünde kurulmuş bir güzergâh olsa da günümüzdeki kadar düz olmayan kıvrılarak ilerleyen bir aks niteliği yansıttığını ifade eder.

Dion kentsel dönüşüm projelerinin yapılması için, kent içindeki mezarlıkların kaldırılmasını, başta kentin kurucusu Prusias'ın anıt mezarı ve heykeli olduğu halde bazı kutsal sayılan yapıların da taşınmasını istemiştir. Sözü edilen mezarların Bithynia Dönemi mezarları olması olasıdır. Kent dışında olan Zeus Olympos Tapınağı heykelleri de bu projelerle kent içine taşınmış olabilir. Saltanat Kapısı yakınında bir agora olduğu sanılmaktadır (Şahin, 2021, s. 49).

Roma Dönemi incelendiğinde, kentte önceki dönemi işaret eden mezarların taşınmasının gerekliliğinden, kentin büyümekte olduğundan ve birçok yeni yapının konumu netleştirilememekle birlikte varlığından söz edilmiştir. Kazılarda yoğunlukla bulunan su öğeleri künkler, kuyu kalıntıları, hypocaust izleri, gelişmiş bir su sisteminin bilgisini vermektedir. Bu döneme ait tapınak, bazilika kalıntısı, Zodyak kuşaklı mozaik kentin sınırlarının genişlediğini kanıtlar. Doğu batı yönündeki ana aks olarak tanımlanan Orta Pazar Caddesi, günümüzdeki kadar lineer olmamakla birlikte, belirtilen güzergahta bir aks olduğunu ve günümüzdeki ana aksın sürekliliğini sağladığını düşündürmektedir.

Şekil 12. Zodyak Kuşaklı Mozaik (Çıtakoğlu, 2016)

söz edilmektedir; surun ucunda yapılmış Büyük Manastır ile şu an temelleri üzerinde Şehadet Cami olduğu düşünülen bir diğer manastır. Roma'da buluşma ve toplumsal işleve sahip olan agoralar, Bizans'ta ticari aktivitelerin olduğu mekânlara dönüşür (Şahin, 2021, s. 53).

Şekil 14: Orhan Gazi Türbesi, Bizans Dönemi'ne ait mozaik kalıntısı (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2022)

Şekil 15. Bizans Dönemi Bazilikal Kilise (Şahin, 2021)

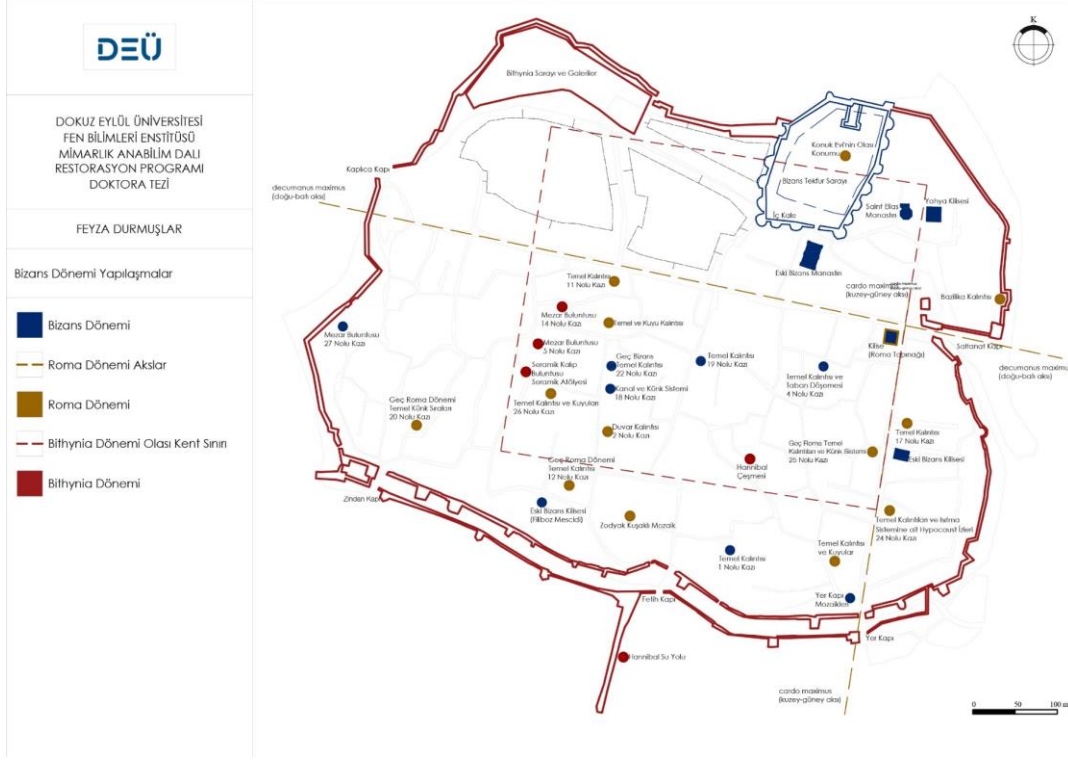
1071 Malazgirt Savaşı, 1242 Moğol İmparatorluğu yağmaları diğer yerleşimlere zarar verirken, yine Yenil hem kuzey-güney hem doğu-batı aksının Roma Dönemi'ndeki ile aynı hatta

Çok Katmanlı Bir Yerleşimin Günümüzdeki İzleri: Bursa Hisar Bölgesi

bulunduğunu, ancak yolların dar eğri büğrü olduğunu ve çıkmaz sokaklardan oluşan bir kent düzeninin varlığını belirtir.

Özetle, Bizans Dönemi'nde kentin bir kale kent olarak öne çıktığı, Roma Dönemi'ne ait yapıların kaybolduğu, dönüştürülen yapıların bir kısmının ise izlerini koruduğu görülmektedir. İç Kale'nin bu dönemde eklenmesi, burçlu kulelerle surların güçlendirilmesi kale-kent durumunu güçlendirir. Aynı zamanda Hristiyanlaşmanın bu dönemdeki önemli bir göstergesi olarak, manastırlar ve kiliseler kentte bulunmaktadır. Batı yönünde mezarların sur duvarına yaklaşması ise kentin o yönde geliştiğini gösterir.

Şekil 16. Bizans Dönemi, İzler ve Kalıntılar

4.4. Osmanlı Dönemi

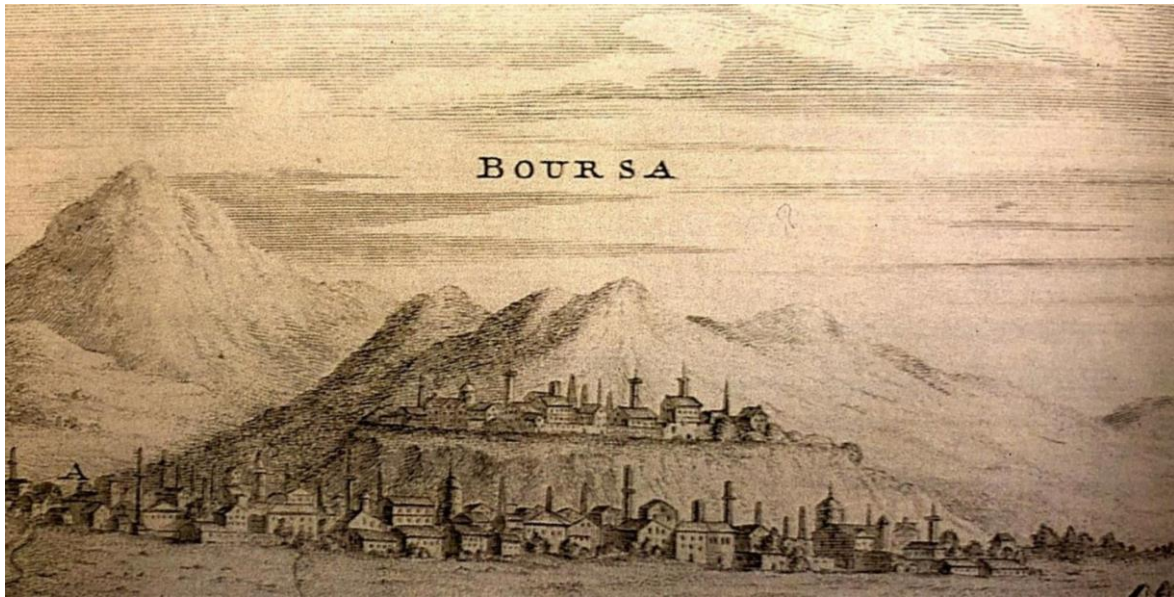
1326 yılında kentin Osmanlıların bölgesini fethi ile yerleşimin Osmanlı kentine dönüşümü başlamıştır. Kuşatma sürecinde yerleşimin batısında askeri amaçlı Aktimur Hisarı, doğusunda Balabancık Hisarı inşa edilmiştir. Bu hisarların sonrasında çevresinde mahalleler oluştuğu düşünülmektedir; ancak bu yerleşimler Hisar dışında kalır. Her Osmanlı kentinde olduğu gibi öncelikle var olan yapı stoğunun yeniden işlevlendirilmesine yönelik çalışılmıştır. Bu bağlamda Saint Elias Manastırı'nın Osman Gazi Türbesi'ne dönüştürülmesi, daha sonra Yahya Kilisesi'nin Orhan Gazi Türbesi'ne dönüştürülecek olan ilk Cuma Camisi olarak işlevlendirildiği bilgisine İbni Battuta'dan ulaşılmaktadır. Bizans Tekfurü'nün iç kalede bulunan, birden çok işleve sahip olan konutu ise, Bey Sarayı olarak adlandırılan ilk Osmanlı Sarayı'na dönüştürülmüştür (Yenal, 2011, s. 59).

Şekil 17. Pardoe Çizimiyle Bursa Sarayı Kalıntıları 1837 (Yaşayanlar, 2021); Löwenhielm Osmanlı Sarayı Yapısı (Çağaptay, 2021)

Texier'in belirttiği gibi Lala Şahin Paşa Medresesi de kiliseden dönüştürülmüştür. Var olan konut stoğu ise ölen/göç eden yerli nüfusun boşalttığı konutlar olup öncelikle gazilere verilmiş, kimilerinin dul Rum kadınlarla evlenmesiyle yerleşik düzen sağlanmıştır. Hisar içinde yeni yapıların çoğu, Orhan Bey'in aile üyeleri, üst düzey yöneticiler gibi kişilere yapılmıştır. Alaaddin Paşa'ya (Orhan Bey'in kardeşi) ait mescit ve hamam, Süleyman Paşa'ya (Orhan Bey'in oğlu) ait Helvacıoğlu Mescidi ve Saltanat Kapı yakınında Orhan Bey'in eşine ait Nilüfer Hatun Mescidi bulunmaktadır. Fetret Devri'nde kent bir hayli zarara ve yağmaya uğramıştır. Başkent İstanbul'a taşınmasıyla, İstanbul'a yoğun bir göç olmakla beraber, yüksek makamdaki yöneticiler ve önemli aileler için Bursa dinlenme mekânı olarak işlevini sürdürmüştür (Yenal, 2011, s. 59). 15. yüzyılda ise, Fatih'in ölümü üzerine oğulları Bayezid ve Cem arasındaki anlaşmazlıklar sırasında Cem'in Hisar'da hutbe okutup para bastırması kentin yağmalanması ile sonuçlanmıştır. Fatih'in ölümüyle tahta geçen II. Beyazid, günümüzde UNESCO Dünya Miras Listesi'nde bulunan ve Hisar'ın hemen doğusunda konumlanan Koza Han ve Pirinç Hanı yaptırmıştır (Baykal, 1993).

Şekil 18. Jean de Therenot, 1656, Bursa (Yenal, 2011)

Osmanlı Dönemi'nde yerleşimde yapılan birçok konuta ek olarak Damat Efendi Konağı gibi yapıların da bu dönemde sonradan kamusal olarak kullanıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Günümüze çoğu ulaşan kamusal-dini işlevli yapılar ise şu şekilde sıralanabilir: İsa Bey Fenari

Cami ve Çeşmesi, Tahtalı Mescidi, Şeyh Paşa Dibekli Cami, Güranlı Türbesi ve Mescidi, Şimşir Dede Mezarı, Nakkaş Ali Mescidi ve Haziresi, Tefsirhan Mescidi, İmaret-i İsa Bey Cami, Sati Fakih Cami, Oruç Bey Türbesi, Veled-i Yaniç Cami, Köpüklü Dede Türbesi, Çırağbey Cami, Yerkapı Cami, Sa'diyye Dergâhı, Üftade Cami ve Türbesi, Nilüfer Hatun Mescidi, Alaaddin Paşa Cami ve hemen surların güneyinde bulunan Bursa Kalenderhanesi ve Bursa Mevlevihanesi.

Su yapılarına bakıldığında ise, camilerin çoğunun kendi çeşmesinin olduğu, alanda Oruç Bey Hamamı, Orhan Bey Hamamı, İbrahim Paşa Hamamı'nın bulunduğu belirtilebilir. Antik dönemden beri var olan su öğeleri ve su yolu mirasının bu dönemde de korunmakta olduğu görülmektedir.

Dönemin eğitim yapıları arasında erken Osmanlı Dönemi'ne ait Alaaddin Paşa Medresesi, Haraçcıoğlu Medresesi, Lala Şahin Paşa Medresesi ve Darülkurra Muallimhanesi bulunurken, Tanzimat Dönemi'nde başta İslahhane olarak kullanılan sonradan Hamidiye Sanayi Mektebi'ne çevrilen yapı grupları da vardır.

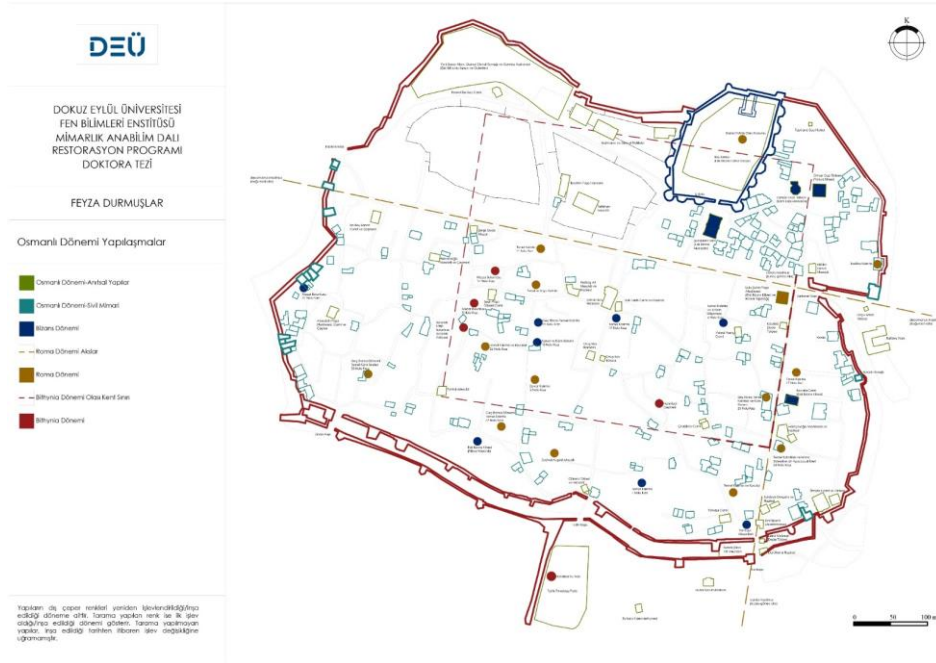
1801 yılındaki bir yangın Hisar ve çevresini ciddi şekilde etkilemiş, 1854 Depremi'nde ise birçok yapı yıkılmıştır (Baykal, 1993). Deprem sonrasında saray kalıntıları üzerine yapılan ve günümüzde Orduevi'ne ait olduğu düşünülen alanda Bey Sarayı'na ait izler okunabilmektedir. 1862-1866 yılları arasında Suphi Bey tarafından hazırlanan Bursa planından İç Kale'nin batısında süreç içerisinde İslahhane, Hamidiye Sanayi Mektebi ve Sanat Enstitüsü olarak işlev görmüş yapı grubunun yer aldığı izlenebilmektedir (Yaşayanlar, 2021).

Suphi Bey 1858 yılında kenti haritalandırmış, 1861 yılında kadastro planını yayınlamıştır. 1879 yılında Bursa Valiliği'ne atanan Ahmet Vefik Paşa, kentin ulaşım sisteminde anıtsal yapıları birbirine bağlayan ve afetler sonrası harap olan yapıların onarımına yönelik birçok çalışma yapmıştır. Haşim İşcan Parkı'nda bulunan Gureba Hastanesi 1864 yılında Damat Efendi Konağı'ndan dönüştürülmüştür. Ancak 1956 yangını sonucu yok olmuştur (Özüpak, 2021, s. 79).

1920 Yunan İşgali ile kent yakılıp yıkılmış, 1923 yılında Cumhuriyet Dönemi başlamıştır. Osmanlı Dönemi'nde ise, kentte birçok değişim olduğu kentin neredeyse tümüyle Türkleştirildiği ve bununla birlikte Müslümanlaştırıldığı görülmektedir. Artık tüm alanda yapılaşmalar olmakla birlikte çok katmanlılık yapı ölçeğinde ve kent ölçeğinde izlenebilmektedir. Yapıların sur duvarlarının üzerine taşıdığı ve artık homojenleştiği bir kent silüeti oluşmuştur.

Şekil 19: Sur Duvarları Üzerindeki Konutlar (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2022)

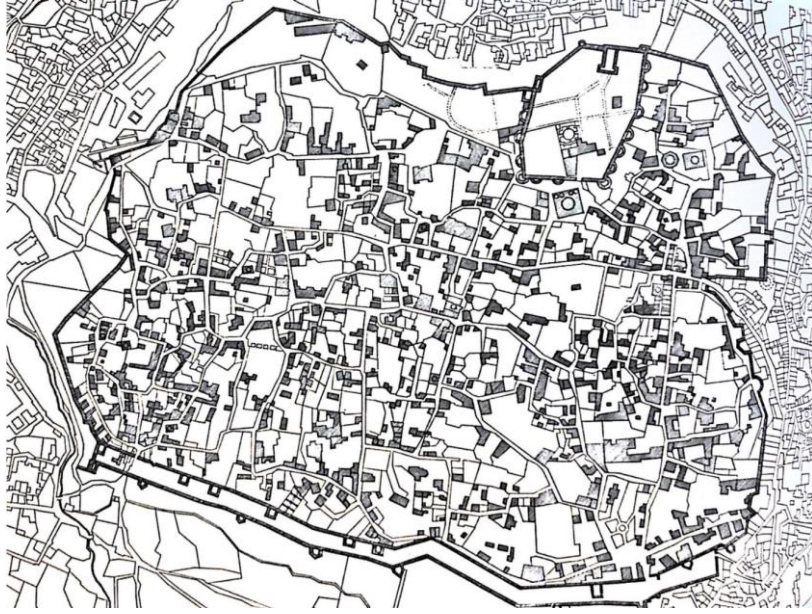
Şekil 20. Osmanlı Dönemi, Yerleşim ve Yapılaşımlar

4.5. Cumhuriyet Dönemi ve Günümüz Durumu

Birinci Dünya Savaşı'na kadar Hanlar Bölgesi hareketli bir ticaret aksı olmuş ve Hisar'ın hemen yakınında Cilimboz ve Gökdere kıyısında fabrikalar kurulmuştur (Türkoğlu, 2013, s. 153-170). Osmanlı Dönemi sonrasında kentsel ve ekonomik anlamda Bursa çok zarar görmüştür. Yoğun göçler olsa da sanayi sektöründeki Rum ve Ermeni nüfusun kaybı ekonomik anlamda Bursa'ya zarar vermiş; bu nedenle ilk girişimler kentsel ve ekonomik alanlarda yapılmıştır. 1924 yılında, 1/8000 ölçekli, Lörcher Planı, Karl Lörcher tarafından hazırlanmış olup, ilk modern planlama çalışmasıdır. Alandaki dokuyu yok sayan bu plan uygulanmamıştır. Ancak, kent merkezinin ana aksına bağlı olan Atatürk Caddesi, Hisar ile bağlantılandırılarak ve 2. Osmangazi Caddesi bu plan doğrultusunda açılarak Orhan Gazi ve Osman Gazi türbelerinin çevresi istimlak edilmiştir (Kaplanoğlu, 2008, s. 72-81).

1938 yılındaki bir arşiv belgesinde alana ait planlamanın bir yarışma projesi ile elde edilmesi veya Prost tarafından hazırlanması talebi yer almaktadır. Bunun üzerine 1940'ta Henri Prost'a bir plan hazırlanmıştır. Prost Planı'nın hedefleri, Bursa ovasının yerleşime açılması, sanayi bölgesinin belirlenmesi ve tarihi akslarda genişlemeler oluşturulmasıdır (Kaplanoğlu, 2008, s. 72-81). Söz konusu planda Yenal'ın decumanus maximus olarak önerdiği Ortapazar Caddesi'nin bu dönemde açılmış, Kavaklı Caddesi'nin lineer duruma getirilmiş olduğu görülmektedir (Özüpak, 2021, s. 83). 1958'de Gabriel, Suphi Bey haritası üzerine restitüsyon çalışmaları yapmıştır. 1960 yılında ise Mimar Emin Canpolat koordinatörlüğünde olan Bursa İmar Planlama Bürosu ile Luigi Piccinato danışmanlığında nazım plan hazırlanmıştır. Piccinato kentin farklı katmanlarına saygı duyarak, kente ilişkin bir planlama çalışmasından çok, yol genişlemeleri ve akslar yaratarak anıtların öne çıkarılmasını hedeflemiştir (Vural, 2008, s. 83). Planı'nda Hisar Bölgesi incelendiğinde İç Kale sınırlarının geri çekilmiş ve caddenin düzenlenmiş olduğu görülmektedir. İç Kale'ye yönelik yalnızca duvar kalıntısına ulaşılabilmektedir (Özüpak, 2021, s. 84). Hastayurdu Caddesi'nin ise, düzenlendiği algılanmaktadır. Bursa Kalesi ve surlarının büyük ölçüde yok olduğu da haritadan okunmaktadır.

Şekil 21. Bursa Hisar Haritası, Gabriel 1958 (Yenal, 2011)

1976 yılında Bursa Kenti ve Yakın Çevresi Nazım Planı ile Bursa için yapılmış birçok çalışmanın alana yansıması, Hisar çevresi için koruma amaçlı imar planının hazırlanması gerçekleşmiştir (Vural, 2008, s. 85). 1978’de Anıtlar Kurulu Sit Alanları ilan etmiştir. 1983’te alan kentsel sit ilan edilmiş, 1991 yılında ilk Koruma Amaçlı İmar Planı hazırlanmıştır. 1991 Bursa-Hisar Koruma Amaçlı İmar Planı ile, sur hattının içine aldığı tarihi organik kent dokusunun korunduğu bölge I. Derece Sit Alanı, bu bölge içerisinde anıtsal ve sivil mimarlık örneklerinin yer aldığı doku ise III. Derece Sit Alanı olarak ilan edilmiştir (Özüpak, 2021, s. 86). Cumhuriyet Dönemi ile yeni yolların açılması ve koruma çalışmaları başlamış olsa da 1970’ler ile oluşan gecekondulaşma ve niteliksiz konut yapılarının artması yerleşimin kimliğine zarar verir niteliktedir. Bölgede Bursa Müze Müdürlüğü tarafından parsel bazında yapılan kazılarda bu dönem haritasına işlenmemiş olan buluntular ait olduğu dönem haritalarına işlenmiştir. Ancak Arkeopark, Bithynia Sarayı kazısı gibi büyük ölçekli ve süren kazılar vardır. Üftade Cami ve Türbesi’nin hemen kuzeydoğusunda bulunan yapı gruplarının kazı amaçlı yıkıldığı bilgisine ulaşılmış; ancak henüz kazılar başlamamıştır.

Yapı ölçeğinde bakıldığında, Cumhuriyet Dönemi temsili olarak, Eski Gureba Hastanesi’nin karşısında Memleket Hastanesi bulunmaktadır. Anıtsal yapıların çoğu korunmuş, Hamidiye Sanayi Mektebi’nin bulunduğu yere Tophane Endüstri Meslek Lisesi inşa edilmiş, İç Kale’nin bulunduğu ve askeri amaçlı kullanılan alan Ordu Evi’ne tahsis edilmiştir. Daha önce kiliseden dönüştürülmüş olan Lala Şahin Paşa Medresesi çocuk kütüphanesine, Haraçcioğlu Medresesi sosyal tesise dönüştürülmüştür. Sivil mimari yapıların birçoğu otel, restoran olarak yeniden işlevlendirilmiştir; Anadolu Evi Restoran, Surüstü Konağı, Kitap Evi Otel, Safran Otel ve Orhan Gazi Türbesi ile Nilüfer Hatun Mescidi arasında kalan yapıların bazıları restoran, fırın gibi işlevler almıştır. Ancak bazı nitelikli yapılar metruk durumda kalmıştır.

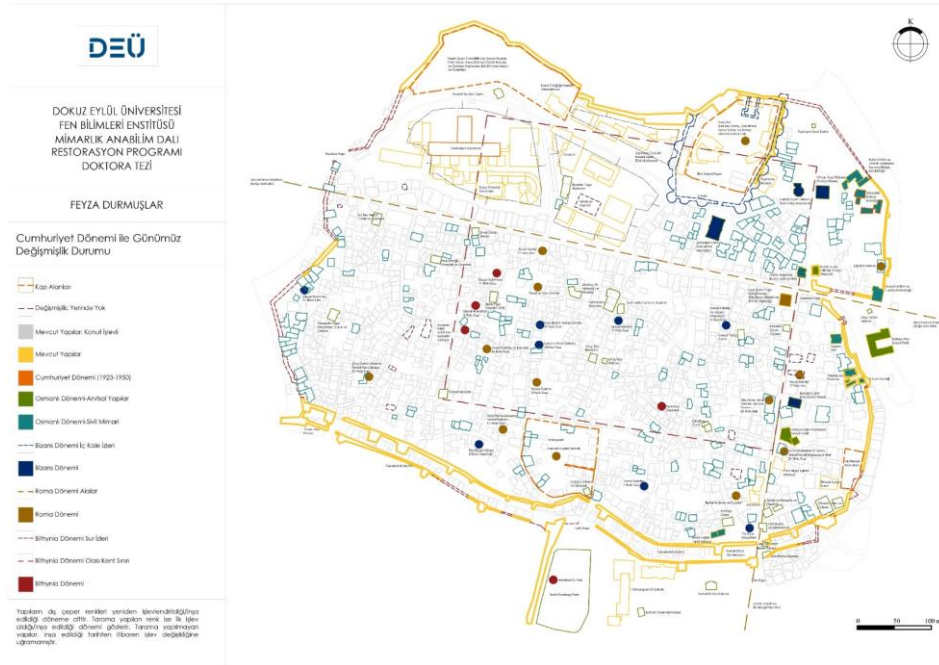

Şekil 22. Metruk Durumdaki Sivil Mimari Örnekleri (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2022)

Şekil 23. Arkeopark Kazısı (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2022)

Şekil 24. Cumhuriyet Dönemi Yapılaşmalar ve Günümüzdeki Durumu

Şekil 25. Sur Duvarlarından Bursa Ovası ve Hanlar Bölgesine Bakış (Yazar Fotoğraf Arşivi, 2022)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Bursa bu özelliğini dönemine göre ileri yapı teknikleriyle inşa edilmiş görece büyük ölçekli kubbeler ve yapılar ile yansıtan bir kenttir. Helenistik Dönem'den itibaren Bursa'nın günümüz merkezindeki ilk yerleşimi olan Prusa ad Olympum (Uludağ eteklerindeki Bursa) henüz alana giderken yükselme hissi yaratan uzun çınar ağaçları ile yüksek sur duvarları ve burçlarıyla antik dönemdeki kale-kent ruhunu yaşatmaktadır. Hisar'a giderken kullanılan farklı kapılar, bu kapıların ve sur duvarlarının oluşturduğu hem Hisar içi hem de Hisar dışı tarihi yerleşime yönelik vistalar, duvarlardaki devşirme malzemeler Helenistik Dönem ve Osmanlı Dönemi başkent ihtişamını harmanlayan bir görüntü sunmaktadır. Kale kentin içine girildiğinde ise sıklıkla karşılaşılan cami, türbe, medrese gibi yapıların arasında birçok sivil mimari yapı örneği görülmektedir. Ne var ki bunların bir kısmı korunabilmişken geri kalanı metruk duruma gelmiştir. Bunlara ek olarak, çağdaş ancak yerin ruhu ile uyumsuz birçok konut bulunmaktadır.

Bu çalışmada hedeflenen, kentin var olan katmanlarının korunarak bilgilerinin bir belge şeklinde gelecekteki katman çalışmalarına yönelik plan ölçeğinde bir zemin oluşturmasıdır. Halihazırda kazılarda ulaşılan veriler ve yapıların kendi içinde olan çok katmanlılığı da bölgede daha birçok kalıntıya rastlanabileceği varsayımını güçlendirir. Dönem haritalarındaki olası kent sınırları ve kazı bilgilerinden farklı disiplinlerde yapılacak ardıl çalışmalarda yararlanılabilir.

KAYNAKÇA

- Aşık Paşazade. (2003). *Aşıkpaşazade Osmanoğulları Tarihi*. (K. Yavuz ve Y. Saraç, Ed.). İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım, MAS Matbaacılık.
- Baykal, K. (1993). *Bursa ve Anıtları*. İstanbul: TAÇ Vakfı Yayınları.
- Bilgin Altınöz, G. (2002). *Assessment of Historical Stratification in Multi-layered Towns as a Support for Conservation Decision-Making Process; A GIS Based Approach Case Study: Bergama*. [Yayınlanmamış doktora tezi] Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

- Bursa Araştırmaları Merkezi. (2015). Bursa Kalesi ve Çevresi. Erişim 14 Temmuz 2020, <https://www.bursa.com.tr/bursa-kalesi-ve-cevresi-27316.html>
- Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2015). Bursa Haritaları. Erişim 14 Temmuz 2020, <http://www.bursakulturturizm.gov.tr/yazdir?F30E5494602E99860CBE7187B01A1318>
- Çağaptay, S. (2011). Depremler, Arkeoloji ve Bursa'nın Erken Osmanlı Döneminin Anatomisi. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 35(1), 45–69.
- Çağaptay, S. (2021). Bursa Bey Sarayı: Erken Osmanlı Dönemi Sarayı Üzerine Mekânsal ve Kültürlerarası Bir İnceleme. S. Yurtsever Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi: Bursa Bey Sarayı* içinde (88-111). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Çıtakoğlu, H. (2016). Bursa/Hisar Bölgesi mozaikleri ve geometrik desen repertuarı. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 1–32.
- Evliya Çelebi (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-1.Cilt* (M.S. Koz, Ed. ve Çev.). Yapı Kredi Yayınları (Özgün basım: 1848).
- İbn Battuta (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi I* (M.S. Koz, Ed. ve Çev.). Yapı Kredi Yayınları (Özgün basım: 14. yüzyıl).
- İnalcık, H. (1992). Bursa. *Türk İslam* içinde (6. baskı., ss. 445–449). Türkiye Diyanet Vakfı. Retrieved from <https://islamansiklopedisi.org.tr/bursa#2-bugunku-bursa>
- İnalcık, H. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaplıanoğlu, R. (1994). *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*. Bursa: Yenigün Yayınları.
- Kaplıanoğlu, R. (2003). *Doğal ve Anıtsal Eserleri ile Bursa*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Kaplıanoğlu, R. (2008). Kent Haritalarına Göre Bursa'nın Kentsel Gelişmesi: Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü, Ed. Y. Oğuzoğlu, *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* (72-81). Bursa: Osmangazi Belediyesi Kültür Yayınları.
- Lowry, H. W. (2003). *Ottoman Bursa in Travel Accounts*. Bloomington: Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications.
- Özkan, E. ve Ünal, F. (2009). *Hisarkeoloji*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Özüpak, F. N. (2021). *Katılımcı Yaklaşımla Kültürel Rota Önerisi: Bursa Tarihi Kentsel Peyzağında Hisar Örneği*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi] Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Şahin, M. (2021). Hisar Kazıları ve Bey Sarayı. S. Yurtsever Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi: Bursa Bey Sarayı* içinde (40-75). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Seyhan, E. (1992). Bugünkü Bursa. *Türk İslam Ansiklopedisi* içinde (6. baskı ss. 450–451). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Strabon. (2000). *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV*. (A. Pekman, Ed.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tatar Timur, Ö. (2019). *Bursa Kalesi İçindeki Osmanlı Dönemi Mimari Eserler*. Atatürk Üniversitesi. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Tournefort, J (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*. (S. Yerasimos, Ed.). Kitap Yayınevi (Özgün basım: 1717).
- Türkoğlu, H. (2013). Cumhuriyet Döneminde Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Planlaması. *Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Kentleşme Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (153-170). Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Uçak, S. (2018). Şehrengiz'den Monografiye: Lâmi'i Çelebi ve Tanpınar'a Göre Bursa. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(1), 319–333.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'de Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Çok Katmanlı Bir Yerleşimin Günümüzdeki İzleri: Bursa Hisar Bölgesi

UNESCO, World Heritage Convention. (2024, Ekim 8). <https://whc.unesco.org/en/list/>

Vural, T. (2008). Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Piccinato Planı, Ed Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü, Ed. Y. Oğuzoğlu, *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* (81-118). Bursa: Osmangazi Belediyesi Kültür Yayınları.

Yaşayanlar, İ. (2021). Yakınçağ Bursa'sında Bey Sarayı'nın İzini Aramak: İç Kalede Modern Yapılaşmalar. S. Yurtsever Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi: Bursa Bey Sarayı içinde* (292-310). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Yenal, E. (2011). *Osmanlı Baş Kenti Bursa*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.